

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНИ

На правах рукопису

МАЦЬКІВ
Петро Васильович

**НАГОЛОС І МОРФЕМНА СТРУКТУРА ІМЕННИКА
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Спеціальність 10.02.02 — українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ — 1994

AB 31.212

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті української мови НАН України.

- Науковий керівник — член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук,
професор СКЛЯРЕНКО В. Г.
- Офіційні опоненти — доктор філологічних наук,
професор ВИННИЦЬКИЙ В. М.,
кандидат філологічних наук
ЗАДОРОВНИЙ В. Б.
- Провідна організація — Львівський державний університет
імені І. Франка.

Захист відбудеться ⁶ «—» грудня 1994 року о ——— годині на за-
сіданні спеціалізованої ради по захисту докторських дисертацій
Д016.28.01 при Інституті мовознавства імені О. О. Потебні НАН Ук-
раїни (252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мо-
вознавства імені О. О. Потебні НАН України.

Автореферат розіслано «⁴—» листопада 1994 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради,
доктор філологічних наук

Н. Г. ОЗЕРОВА.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Акцентологія — порівняно молода наукова дисципліна. Дослідження в сучасній акцентології проводяться в кількох аспектах. Значні здобутки має українська історична акцентологія (Л. Булаховський, І. Огієнко, В. Складенко, З. Веселовська, В. Задорожний). Акцентна система сучасної української мови досліджена В. Винницьким. Okремі аспекти наголошення слів різних морфологічних класів висвітлено в статтях А. Білоштана, Н. Клименко, О. Романченко, В. Чернецького, Г. Щербатюк та ін. Експериментальне дослідження наголосу проводять такі мовознавці як Т. Бровченко, Н. Тоцька.

Реферована дисертація присвячена вивченню акцентуаційних особливостей афіксів іменників на основі акцентно-морфемного аналізу.

Мета нашої роботи — дослідити на матеріалі іменників залежність наголосу від морфемної структури слова в сучасній українській літературній мові. Поставлена мета визначає такі **основні завдання**: 1) описати акцентуаційні особливості морфем на основі дихотомії афікса і кореня; 2) визначити тенденції наголошення афіксів на сучасному етапі розвитку мови.

Об'єктом дослідження стали похідні іменники сучасної української мови. Непохідні іменники не розглядаються через неможливість виявлення певної залежності наголосу від морфемного оточення. Деякий акцентологічний ефект досягається в цих утвореннях лише при акцентно-фонетичному аналізі (число складів, характер кінцевої приголосної основи), який не досліджується нами. В окремих роботах розглядається наголос іменників-комполітів. Ми виходимо з міркування про те, що двонаголосові слова з акцентологічного погляду є двома самостійними словами.

Матеріалом для дослідження (близько 20 тис. похідних імен-

ників) послужив Словник української мови в 11-ти томах (К.: Наук. думка, 1970—1980). Наголос у парадигмі визначається за словником «Українська літературна вимова і наголос: словник-довідник» (К., 1973). При відсутності окремих слів у названому словнику до роботи залучаються інші словники: Погрібний М. І. Орфоепічний словник. — К., 1984; Орфографічний словник української мови. — К., 1973; Українсько-російський словник. — К., 1953—1963. — Т. I—IV. Морфемна структура слів визначається за такими лексикографічними джерелами: Яценко І. Т. Морфемний аналіз: словник-довідник (За ред. Н. Ф. Клименко. — К., 1980—1981. — Т. 1—2; Морфемний словник (Укладач Полюга Л. М. — К., 1983).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в дисертації вперше в українському мовознавстві досліджено залежність наголосу від морфемної структури в похідних іменниках.

У дисертаційній роботі використано головним чином синхронно-описовий, зіставний і метод кількісних підрахунків.

Результати дослідження можуть бути використані при написанні граматики сучасної української літературної мови (теми «Наголос», «Акцентуація іменників»), а також на заняттях з практикуму української мови.

Відповідно до мети й завдань дослідження на захист виносяться такі положення:

1. У префіксальних безсуфіксних іменниках чоловічого і жіночого роду на приголосний, з одного боку, і в іменниках жіночого роду а-/я- основ, з другого боку, наголос залежить від морфемної структури вихідної форми — відсутності чи наявності флексії.

2. Відмінність морфемної структури в суфіксальних іменниках — моносуфіксальних і полісуфіксальних — зумовила від-

мінність у наголошенні досліджуваних утворень: характерною особливістю моносуфіксальних іменників є ненаголошеність суфікса, у той час як у полісуфіксальних іменниках чітко простежується тенденція до наголошення суфіксального комплексу (суфіксального компонента, що стоїть безпосередньо після кореня).

3. Префіксально-суфіксальні іменники характеризуються ненаголошеністю префікса. У згаданих іменниках з простими суфіксами ще чіткіше, ніж у моносуфіксальних безпрефіксних утвореннях, виявляється тенденція до ненаголошеності суфікса. На відміну від полісуфіксальних безпрефіксних утворень, суфіксальні комплекси в префіксально-суфіксальних іменниках виступають переважно ненаголошеними.

4. Морфемна структура впливає на рухомість/нерухомість наголосу досліджуваних іменників: у префіксальних безсуфіксних утвореннях рухомість наголосу зустрічається в незначній кількості випадків, більшою мірою вона властива моносуфіксальним безпрефіксним іменникам і майже зовсім відсутня в полісуфіксальних безпрефіксних і префіксально-суфіксальних іменниках.

Апробація дослідження. Дисертація обговорювалася на спільному засіданні відділів граматики української мови (Інститут української мови НАН України) і слов'янських мов (Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України). Основні положення роботи знайшли відображення в трьох публікаціях автора, а також відбиті в наукових доповідях на конференціях Дрогобицького педінституту (1988—1991).

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та узагальнень. До дисертації додається список джерел і використаної літератури.

У вступі обгрунтовується вибір теми, визначається мета і завдання дослідження, формулюються основні положення, які виносяться на захист.

Досягнення сучасної акцентології зробили можливим дослідження акцентуації слів у різних аспектах. Зважаючи на зв'язок наголосу з фонетикою, морфемікою і словотвором, розрізняють такі аспекти аналізу: акцентно-фонетичний, акцентно-морфемний, акцентно-словотвірний.

При акцентно-фонетичному аналізі основними характеристиками виступають кінцева фонема основи, а також ознаки, що репрезентують зміни в середині основи¹⁾, важливим завданням акцентно-фонетичного аспекту є встановлення залежності наголосу від довжини слова.

Акцентно-морфемний аналіз в акцентології зводиться до вивчення наголосових характеристик морфем певного лексико-граматичного розряду слів.

При акцентно-словотвірному аналізі досліджуються акцентуаційні особливості словотворчих афіксів на основі залежності наголосу похідних слів від твірних (нейтралізація акцентної сили афіксів, набуття ними нових акцентних характеристик тощо).

Проблема корелятивних відношень акцентуації і морфеміки не є новою в сучасному мовознавстві. Взаємозалежність наголосу і фонетичних процесів з морфологічними особливостями словозміни досліджена в монографії «Морфемна структура слова»²⁾. Виходячи з поставлених завдань, автори монографії застосували акцентно-фонетичний і акцентно-морфемний аналіз, що сприяло всебічному вивченню залежності наголосу і фоне-

¹⁾ Морфемна структура слова. — К., 1979. — С. 41.

²⁾ Там же.

гичних процесів з морфологічними особливостями парадигми.

У **першому розділі** дисертації «Префіксальні безсуфіксні іменники» розглядаються акцентуаційні характеристики префіксів щодо кореня. У названих утвореннях виділяються префікси, які: а) завжди або як правило, наголошені, б) переважно наголошені, в) однаковою мірою наголошені й ненаголошені, г) переважно ненаголошені, д) завжди або як правило, ненаголошені.

У сучасній українській літературній мові префіксальні безсуфіксні іменники функціонують з такими префіксами: а-, анти-, без-, ви-, від-, де-, диз (дис-), до-, за-, на-, над-, не-, ю-, об-, па-, пере-, перед-, під-, по-, пра-, при-, про-, ре-, роз-, суб-, у-.

Завжди наголошеними або як правило наголошеними виступають префікси:

в іменниках чоловічого роду — **без-** (бэзкрай, бэзлад, бэзмiр), **ви-** (вiдих, вiдiл, вiзниск), **па-** (пiгiн, пiгорб, пiдiл), **пра-** (прiвiк, прiвнук, прiрiд);

в іменниках жіночого роду — **па-** (пiгуба, пiсмуга, пiзелень, пiмолодь);

у множинних іменниках — **ви-** (вiбори, вiтрати, вiстриби).

Переважно наголошеними в досліджуваних іменниках є такі префікси:

в іменниках чоловічого роду — **до-** (дiвiд, дiгад, але донiс), **на-** (нiбрiяк, нiвiк, але навiр), **о-** (iгряд, iзирк, але оклiд), **по-** (пiгар, пiглум, але побiл);

в іменниках жіночого роду — **ви-** (вiплата, вiпроба, але вистiва).

Однаковою мірою наголошені й ненаголошені префікси:

в іменниках чоловічого роду — **за-** (зiдум, зiкид, але зiгiр, зiдiл), **вiд-** (вiдголос, вiдгомiн, але вiдлiт, вiдлiв), **не-** (нiдруг, нiлюб, але недiг, неiспiх), **роз-** (рiздум, рiз-

квіт, але розва́л, розгін).

Переважно ненаголошеними в досліджуваних іменниках виступають префікси:

в іменниках чоловічого роду — **об-** (обва́л, обгін, але обмін), **пере-** (перебір, перебрід, але перебі́г), **при-** (прига́р, приїзд, але при́звук), **про-** (проби́г, прова́л, але про́граш);

в іменниках жіночого роду — **без-** (безнадія, безтя́ма, але бе́звість), **по-** (погро́за, позна́ка, але по́мста), **при-** (приго́да, прикра́са, але при́морозь), **про-** (проволо́ка, промо́ва, але про́золоть).

Завжди або як правило ненаголошені в досліджуваних іменниках префікси:

в іменниках чоловічого роду — **над-** (надку́с, надла́м, надрі́з), **під-** (підбі́л, підві́з, підкі́с), **у-** (ува́р, уга́р, уди́л);

в іменниках жіночого роду — **від-** (відва́га, відмо́ва, відпра́ва), **до-** (дога́на, дого́да, доко́ра), **за-** (заба́ва, заго́ржа, загрóза), **на-** (нава́ла, нагоро́да, намо́ва), **не-** (неві́ра, недóля, невóля), **о-** (оборо́на, оги́да, окра́са), **об-** (облу́да, обмо́ва, обно́ва), **пере-** (перевáга, перегоро́да, пере́міна), **перед-** (передка́мера, передмо́ва, передні́рка), **пра-** (праба́ба, прамо́ва), **під-** (підгру́па, підлі́за, підло́га), **роз-** (розва́га, розпра́ва, розру́ха), **у-** (умо́ва, упра́ва, ухва́ла).

Префіксальні безсуфіксні іменники чоловічого роду з іншомовними префіксами мають тільки кореневий наголос: антика́то́д, демáрш, реаге́нт, субпроду́кт.

Характерною особливістю досліджуваних іменників є те, що вони, як правило, мають нерухомий наголос.

Подвійне наголошення в префіксальних безсуфіксних іменниках свідчить про конкуренцію двох типів наголосу — префіксального і кореневого.

У другому розділі «Суфіксальні іменники» розглядається наголошеність суфікса (суфіксального комплексу) на основі дихотомії афікса і кореня.

Наявність у морфемній будові в цій групі іменників простих і складних суфіксів вимагає розв'язання проблеми їхнього статусу в акцентологічному дослідженні. Виділення суфікса в слові на основі акцентно-словотвірного принципу³⁾ для нас є неприйнятним з огляду на інше завдання роботи.

Деякі вчені вважають, що «більшість складних (багатоморфних) суфіксів з акцентологічної точки зору не є самостійними одиницями, а функціонують як вільна послідовність простих суфіксів, у якій кожен член послідовності проявляє свої звичайні акцентні властивості»⁴⁾. Звідси робиться висновок про те, що в акцентологічному описі не повинні фігурувати складні суфікси. Це твердження справедливе лише тоді, коли використовується акцентно-словотвірний аналіз. При вивченні ж акцентуаційних властивостей афіксів (акцентно-морфемний аспект) необхідним є розгляд і аналіз складних суфіксів. Тим більше, що «деякі послідовності морфем (складні суфікси в тому числі), володіють особливими акцентними властивостями, які не випливають із властивостей морфем, з яких вони складаються»⁵⁾. Отже, при дослідженні наголосу в суфіксальних утвореннях слід розглядати окремо іменники з простими суфіксами (далі моносуфіксальні іменники) й іменники зі

³⁾ Редькин В. А. Акцентология современного русского языка. — М., 1971. — С. 46—48.

⁴⁾ Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской. — М., 1985. — С. 34.

⁵⁾ Там же.

складними суфіксами (далі полісуфіксальні іменники). Введення термінів «моносудіксальні іменники», «полісуфіксальні іменники» сприятиме конкретизації вивчення даної групи іменників на акцентологічному рівні (і, очевидно, не лише на акцентологічному) і дасть змогу повніше висвітлити специфіку наголосу в суфіксальних утвореннях.

Деякі суфікси (-ник, -ичн-, -ічн-, -очк-, -анн-, -енн-, -инн-, -ність та ін.) можуть розчленовуватися на два суфікси (-н-/ик, -ич-/н-, -іч-/н-, -оч-/к- і т. д.), один з яких, будучи виражений приголосним, не може бути наголошеним. Ці суфікси розглядаються як один суфікс (простий).

У моносудіксальних іменниках щодо наголосу аналізуються такі суфікси: -ав-, -авк-, -аг-, -аж-, -алк-, -анн-, -ар-, -ат-, -атор-, -ач-, -енк-, -енн-, -ень-, -еньк-, -ер-(-онер-), -ець-, -ечк-, -ечок-, -изм-, -изн-, -ик-, -ил-, -иц-, -инн-, -ир-, -ист-, -иськ-, -их-, -иц-, -ич-, -ищ-, -ів-, -івк-, -івн-, -ізм-, -ій-, -ін-, -інь-, -іст-, -ість-, -ність-, -ок-, -оньк-, -ор-, -от-, -очк-, -уг-, -ук-, -ун-, -унок-, -ур-, -ух-, -чук-, -щин-.

У сучасних акцентологічних дослідженнях при визначенні акцентних типів користуються поняттям умовного наголосу: словоформі з нульовим закінченням умовно приписується наголос будь-якої іншої словоформи з закінченням. Це дає право розглядати іменники з суфіксами -аж-, -ар-, -ач-, -ець-, -ир- та ін., що мають наголос на флексії в непрямих відмінках, як іменники з нерухомим флективним наголосом.

Суфікси в моносудіксальних іменниках стосовно наголосу можна поділити на чотири групи: а) завжди або як правило наголошені, б) переважно наголошені, в) завжди або як правило ненаголошені, г) переважно ненаголошені.

У досліджуваних іменниках завжди або як правило наголо-

шеними виступають такі суфікси:

в іменниках чоловічого роду — **-аг-** (бродяга, здоров'яга, паруб'яга), **-ат-** (адресат, гетьманат, деканат), **-атор-** (диктатор, ілюстратор, інформатор), **-енк-** (козаченко, короленко, куркуленко), **-ер-/онер-** (візитер, доктринер, акціонер), **-ечок-** (вершечок, дрючечок, ріжечок), **-изм-** (грецизм, критицизм, історизм), **-ил-** (бурміло, громіло, здоровіло), **-ист-** (авантюрист, артилерист, бандурист), **-иськ-** (вовчійсько, вусясько, дідійсько), **-ізм-** (алкоголізм, арабізм, вокалізм), **-іст-** (вокаліст, гуманіст, дарвініст), **-ищ-** (возище, вовчіще, головіще), **-уг-** (бандюга, жаднюга, злодюга), **-унок** (грабунок, дарунок, малюнок);

в іменниках жіночого роду — **-их-** (бондаріха, вовчіха, головіха), **-ивн-** (гончарівна, дяківна, королівна), **-ур-** (агентура, аспірантура, доцентура), **-ух-** (брехуха, гладуха, жовтуха);

в іменниках середнього роду — **-инн-** (бурячіння, гарбузіння, дубіння), **-іинн-** (боріння, видіння, говоріння).

У досліджуваних іменниках переважно наголошеними є суфікси:

в іменниках чоловічого роду — **-аж-** (арбітраж, род. арбітражу, персонаж, род. персонажу, але літраж, род. літражу), **-ир-** (балансир, род. балансіра, бригадир, род. бригадіра, але богатир, род. богатиря);

в іменниках жіночого роду — **-алк-** (качалка, моталка, але вішалка), **-изн-** (гнилизна, дшевізна, але лівизна), **-ин-** (вербіна, вікніна, але городина), **-иц-** (вдовіця, вербіця, але буквиця), **-іvk-** (бочівка, веснівка, але липівка), **-інь-** (бистрінь, величінь, але крутінь), **-от-** (бідота, блідота, але бистротата);

в іменниках середнього роду — **-анн-** (бажання, брехання, але плутання), **-иськ-** (багнісько, вусісько, але лаписко).

У моносуфікальних іменниках завжди, або як правило, ненаголошеними виступають такі суфікси:

в іменниках чоловічого роду — **-ач-** (блукáč, род. блукача, брехáč, род. брехачá), **-ень-** (в'язень, род. в'язня, злідень, род. злідня), **-еньк-** (бáтенько, род. бáтенька, гóстенько, род. гóстенька), **-ець-** (гарбузéць, род. гарбузц́я, голубéць, род. голубц́я), **-ик-** (вóзик, род. вóзика, кóтик, род. кóтика), **-ич-** (бáбич, род. бáбича, дідич, род. дідича), **-ій-** (грамотій, род. грамоті́я, носій, род. носі́я), **-ік-** (канóник, род. канóніка, платóник, род. платóніка), **-ок-** (бережóк, род. бережќа, голосóк, род. голосќа), **-ор-** (дїктор, род. дїктора, комбінáтор, род. комбінáтора), **-ук-** (віслюк, род. віслюкá, малюк, род. малюкá), **-ун-** (вередún, род. вередунá, жартún, род. жартунá), **-чик-** (брáтчик, род. брáтчика, готéльчик, род. готéльчика), **-чук-** (китайчúк, род. китайчука́);

в іменниках жіночого роду — **-еньк-** (вóленька, гру́шенька, дóленька), **-ечк-** (доріжечка, зозúлечка, кáчечка), **-ик-** (лїрика, мелóдика, поéтика), **-ік-** (рїтміка, символіка, синоніміка), **-ість-** (вагóмість, вáжкість, висóкість), **-ність-** (зїчність, клáсність, мóдність), **-оньк-** (віронька, гúсонька, дівонька), **-очк-** (бáшточка, вісточка, вúдочка), **-щин-** (вульгáрщина, деніківщина, отамáнщина);

в іменниках середнього роду — **-ени-** (вáблення, дїлення, кóлення);

у множинних іменниках — **-ощ-** (весéлоші, лóбощі, лóтоші).

Переважно не наголошуються в досліджуваних іменниках такі суфікси:

в іменниках жіночого роду — **-ав-** (кúрява, пінява, але сiрява), **-авк-** (блiмавка, гiкавка, але смаглявка);

в іменниках середнього роду — **-ищ-** (бавóвнище, капúстище, але дубiще).

У моносуфіксальних іменниках переважає наголос на корені, хоча значна частина іменників вживається з наголосом на суфіксі.

З рухомим наголосом функціонує декілька іменників, у морфемній структурі яких є суфікси **-ар-**, **-ечк-**, **-к-**, **-ор-**, **-очк-**, **-ц-**, причому зафіксовано лише два типи рухомості наголосу: 1) кореневий наголос в однині — флективний у множині, 2) флективний наголос в однині — кореневий у множині.

У полісуфіксальних іменниках аналізуються стосовно наголосу такі суфіксальні комплекси⁶⁾: **-авість-**, **-альн-**, **-альник-**, **-альниц-**, **-альність-**, **-анець-**, **-аник-**, **-анин-**, **-анк-**, **-анств-**, **-арк-**, **-арн-**, **-арств-**, **-астість-**, **-атк-**, **-атник-**, **-аторств-**, **-аточк-**, **-ацтв-**, **-ачк-**, **-ачок-**, **-еник-**, **-ениц-**, **-енянк-**, **-ерк-**, **-ерств-**, **-ивість-**, **-ивність-**, **-ильн-**, **-ильник-**, **-ильниц-**, **-инець-**, **-иночк-**, **-истк-**, **-ительк-**, **-ичність-**, **-ичок-**, **-івник-**, **-івниц-**, **-івництв-**, **-івочк-**, **-івств-**, **-івщин-**, **-ійк-**, **-ільник-**, **-істик-**, **-істк-**, **-ічність-**, **-ництв-**, **-ованість-**, **-овик-**, **-овин-**, **-овитість-**, **-овиц-**, **-овичк-**, **-овищ-**, **-овість-**, **-овник-**, **-овність-**, **-орк-**, **-орств-**, **-увальн-**, **-увальник-**, **-увальниц-**, **-уванн-**, **-уваість-**, **-унець-**, **-учість-**.

Суфіксальні комплекси в досліджуваних іменниках щодо наголосу можна поділити на такі групи: а) завжди наголошені;

⁶⁾ Під поняттям «суфіксальний комплекс» ми розуміємо власне суфіксальний комплекс, а також сукупність двох і більше суфіксів.

при двоскладовості або трискладовості суфіксального комплексу розрізняються три варіанти: наголос завжди припадає на перший склад суфіксального комплексу, наголос припадає на другий склад суфіксального комплексу, наголос припадає на перший або другий склад суфіксального комплексу; б) переважно наголошені; в) завжди або як правило ненаголошені; г) переважно ненаголошені.

У полісуфіксальних іменниках завжди наголошеними виступають такі односкладові суфіксальні комплекси:

в іменниках жіночого роду — **-арк-** (воротарка, газетярка, друкярка), **-атк-** (адресатка, азіатка, дипломатка), **-ачк-** (бідачка, брехачка, родачка), **-ерк-** (гастролёрка, кіоскерка, контролёрка), **-истк-** (масажистка, портретистка, правдістка), **-ійк-** (вередійка, крадійка, крутійка), **-істк-** (журналістка, моделістка, моралістка), **-альн-** (валяльня, вітальня, копальня), **-ильн-** (волочильня, говорильня);

в іменниках середнього роду — **-атк-** (ангелятко, біднятко, внучátko), **-анств-** (інтриганство, місянство, хуторянство), **-арств-** (байкарство, бідарство, винарство), **-ацтв-** (бідáцтво, дивáцтво, лівáцтво), **-ерств-** (братёрство, панікерство, суфлёрство), **-івств-** (батьківство, катівство, князівство).

У досліджуваних іменниках наголос завжди припадає на перший склад суфіксального комплексу при таких двоскладових і трискладових суфіксальних комплексах:

в іменниках чоловічого роду — **-атник-** (ведмежатник, гусятник, крильчатник), **-ильник-** (варильник, гладильник, дубильник), **-ільник-** (болільник, золільник, кладільник), **-овник-** (верхівник, зимівник, любовник), **-анець-** (африканець, бірманець, мексіканець), **-инець-** (звірінець, косінець, ордінець);

в іменниках жіночого роду — **-альність-** (горизонтальність, зональність, натуральність), **-астість-** (довгастість, кулястість, мозолястість), **-ивість-** (злостивість, красивість, лінівність), **-ивність-** (агресивність, ефективність, результативність), **-ичність-** артистичність, егоїстичність, епізодичність), **-ічність-** (гармонічність, економічність, ритмічність), **-ованість-** (аргументованість, ерудованість, карбованість), **-овність-** (верховність, гріховність, змістовність), **-учість-** (блискучість, горючість, дрімучість), **-иночк-** билиночка, дитиночка, зоріночка), **-івочк-** (вишнівочка, гвинтівочка, кінцівочка), **-істик-** (арабістика, журналістика, іраністика), **-ильниц-** (бурильниця, вудільниця, кадільниця), **-ительк-** (велителька, вершителька, мучителька);

в іменниках середнього роду — **аточк-** (ангеляточко, голуб'яточко, зерняточко), **-аторств-** (губернаторство, диктаторство, кураторство).

У досліджуваних іменниках наголос завжди припадає на другий склад суфіксального комплексу при таких двоскладових і трискладових суфіксальних комплексах:

в іменниках жіночого роду — **-овитість-** (ваговитість, гордовитість, діловитість), **-уватість-** (блідуватість, винуватість, вогкуватість), **-овичк-** (лісовичка, фронтовичка, хутовичка), **-увальн-** (ворсувальня, гартувальня, гвинтувальня), **-увальниц-** (комплектувальниця, прасувальниця, скиртувальниця);

в іменниках середнього роду — **-енятк-** (бобренятко, вороненятко, дятленятко), **-івництв-** (будівництво, гусівництво, звірівництво).

У полісуфіксальних іменниках наголос завжди припадає на перший або другий склад суфіксального комплексу при таких

двоскладових суфіксальних комплексах:

в іменниках чоловічого роду — **-анин-** (ватажанин, род. ватажанина, селянин, род. селянина);

в іменниках жіночого роду — **-івниц** (зимівниця, шедрівниця, будівниця, вагівниця), **-івщин-** (дідівщина, попівщина, групівщина, дарівщина), **-овин-** (лугівина, штуківина, білковина, валовина), **-овиц-** (торгівця, шовківця, багновіяця, громовіяця);

в іменниках середнього роду — **-овищ-** (торфівище, чудовище, бойовище, пасовище).

Переважно наголошуються в досліджуваних іменниках такі суфіксальні комплекси:

в іменниках чоловічого роду — **-альник-** (купальник, метальник, але вішальник), **-анець-** (американець, африканець, але мешканець), **-еник-** (крученик, плетеник, але ставленик);

в іменниках жіночого роду — **-авість-** (величавість, жовтавість, але пнявість), **-овість-** (казковість, кольоровість, але масовість), **-альниц-** (в'язальниця, метальниця, але вішальниця);

в іменниках середнього роду — **-ництв-** (бджільництво, візництво, але фокусництво), **-уванн-** (блокування, воронування, але вірування).

Завжди ненаголошені в полісуфіксальних іменниках такі суфіксальні комплекси:

в іменниках чоловічого роду — **-аник-** (водяник, род. водяника, торф'яник, род. торф'яника), **-ачок-** (держачок, род. держачка, пішачок, род. пішачка), **-ичок-** (молодичок, род. молодичка, новичок, род. новичка), **-івник-** (банківник, род. банківника, буряківник, род. буряківника), **-овик-** (гирьовик, род. гирьовика, плановик, род. плановика), **-унець-** (бігу-

нець, род. бігунця, сліпунець, род сліпунця);

в іменниках середнього роду — **-орств-** (директорство, ініціаторство).

Переважно ненаголошеним у досліджуваних іменниках виступає суфіксальний комплекс **-ениц-** в іменниках жіночого роду: вуджениця, люблениця, ставлениця, але кошениця.

Наголошення афіксів у моносуфіксальних і полісуфіксальних іменниках суттєво відрізняється. Так, полісуфіксальні іменники мають наголос в основному на суфіксальному елементі, тоді як у моносуфіксальних іменниках суфікси в більшості випадків ненаголошені.

У третьому розділі «Префіксально-суфіксальні іменники» обґрунтовуються прийоми досліджування цієї групи іменників, списуються акцентуаційні особливості афіксів (префікса і суфікса) щодо кореня.

У префіксально-суфіксальних іменниках механізм вивчення наголосу на основі дихотомії певного афікса і кореня приймає певну модифікацію. Це пов'язано з наявністю в морфемній будові даних іменників двох афіксів, на відміну від префіксальних безсуфіксних іменників та іменників суфіксальних.

Якщо дотримуватись ідентичної структури опису і в префіксально-суфіксальних іменниках у порівнянні з іншими похідними утвореннями, то дихотомія наголошеність/ненаголошеність створить двоякість трактування в акцентуванні афіксів. Адже при наголошеності кореня ненаголошеність стосуватиметься і префікса, і суфікса одночасно; це утруднює саму спробу системного дослідження префіксально-суфіксальних іменників на основі акцентно-морфемного аналізу.

У дихотомії наголошеність/ненаголошеність певного афікса і кореня константною величиною є корінь у всіх похідних

іменниках (у тому числі й префіксально-суфіксальних). Однак у префіксально-суфіксальних утвореннях корінь є однаковою мірою визначальний і для префікса, і для суфікса. Саме ця особливість кореня використовується при дослідженні згаданих утворень на основі акцентно-морфемного аналізу. Звідси випливає поділ префіксально-суфіксальних іменників щодо наголосу на дві групи: у першій групі об'єктом дослідження є префікси, у другій — суфікси, суфіксальні комплекси. Така структура дослідження органічно поєднується з структурою опису в префіксальних безсуфіксних і суфіксальних іменниках, крім того, дає змогу простежити залежність наголосу від морфемної структури в префіксальних безсуфіксних та префіксально-суфіксальних іменниках щодо префікса, у суфіксальних і префіксально-суфіксальних іменниках стосовно суфікса, суфіксального комплексу.

При аналізі акцентуації афіксів у префіксально-суфіксальних іменниках використовуємо поняття морфемного поєднання (комплексу)⁷⁾ для передачі специфіки акцентуації афіксів у цій групі іменників.

Префікси в префіксально-суфіксальних іменниках щодо наголосу можна поділити на такі групи: а) завжди або як правило наголошені; б) завжди або як правило ненаголошені; в) переважно ненаголошені.

Завжди або як правило наголошеними в досліджуваних імен-

⁷⁾ В акцентології поняття морфемного комплексу (поєднання) застосовується для суміжних морфем — префікса і кореня, кореня і суфікса (Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской — М., 1985. — С. 39). Ми це поняття поширюємо і на дистантні морфемні комплекси — префікс і суфікс (суфіксальний комплекс).

никах виступають префікси **ви-**, **за-** у складі морфемних поєднань:

в іменниках чоловічого роду — **ви/-ень** (вівверть, вікруть, віскочень), **ви/-ок** (віросток, вісадок, віселок), **за/-ень** (завверть, закруть, залізь);

в іменниках жіночого роду — **ви/-еність-** (вівітреність, вівченість, вівмученість), **ви/-к-** (вікрутка, вівмолотка, вісадка);

в іменниках середнього роду — **ви/-енн-** (вівводження, вівкладення, вівродження);

у множинних іменниках — **ви/-к-** (вігарки, вірізки, віскребки).

Завжди або як правило ненаголошені в досліджуваних іменниках префікси **без-**, **від-**, **до-**, **за-**, **над-**, **не-**, **о-**, **об-**, **пере-**, **під-**, **по-**, **при-**, **роз-** (незалежно від категорії роду).

Переважно ненаголошеними в префіксально-суфіксальних іменниках є префікси в іменниках чоловічого роду при наявності в їх морфемній структурі суфікса **-ок-**, в іменниках жіночого роду при наявності в їх морфемній структурі суфікса **к-**.

Префікси в досліджуваних іменниках на відміну від префіксальних безсуфіксних не зберігають на собі наголосу.

Суфікси в префіксально-суфіксальних іменниках щодо наголосу поділяються на такі групи: а) завжди або як правило наголошені; б) переважно наголошені; в) завжди або як правило ненаголошені.

Завжди або як правило наголошеними виступають суфікси: в іменниках жіночого роду — **-ух-** (повітуха, показуха, потаскуха);

в іменниках середнього роду — **-анн-** (відволікання, на-

гортання), **-инн-** (задубіння, оніміння, обніміння).

Переважно наголошений у досліджуваних іменниках суфікс **-анн-** у складі морфемних поєднань: **не-/анн-** (небажання, недбання, але невідання), **по-/анн-** (повертання, погасання, але пом'язання), **роз-/анн-** (розважання, розглядання, але розвішання).

Завжди або як правило ненаголошені суфікси:

в іменниках чоловічого роду **-ач-** (випихач, род. випихача, затискач, род. затискача), **-ець-** (приморець, род. приморця, окопець, род. окопця), **-ник-** (безбожник, род. безбожника, вигадник, род. вигадника), **-ок-** (обломок, род. обломка), **-очок-** (згорточок, род. згорточка, згусточок, род. згусточка);

в іменниках жіночого роду — **-ин-** (віддалина, підвалина, проломина), **-ість-** (беззубість, засмаглисть, полєгкість), **-ниц-** (вибійниця, відгадниця, заколотниця), **-ність-** (безмірність, відрядність, домірність), **-очк-** (завісочка, посілочка, поїздочка);

в іменниках середнього роду — **-ниц-** (безбожниця, вибієниця, напарниця), **-ищ-** (зв'алище, попасище, зборище).

Суфіксальні комплекси в префіксально-суфіксальних іменниках щодо наголосу поділяються на три групи: а) завжди або як правило наголошені; б) завжди, або як правило ненаголошені; в) переважно ненаголошені.

Завжди або як правило наголошеними виступають такі суфіксальні комплекси:

в іменниках чоловічого роду — **-альник-/вальник-** (видувальник, відмивальник, загрибальник), **-енець-** (окруженець, ополченець, ослушенець), **-овувач-** (розкарбовувач, розраховувач, розшифровувач);

в іменниках жіночого роду — **-альниц-** (відвальниця, згри-

бáльниця, розсипáльниця), **-ачк-** (збирáчка, розкрадáчка, розбирáчка), **-ілість-** (згрубілість, задубілість, осатанілість), **-ованість-** (загазіваність, згуртованість, нез'ясіваність), **-овість-** (безгрошовість, безстроковість, безтолковість), **-овувачк-** (розкарбовувачка, розраховувачка);

в іменниках середнього роду — **-ванн-** (вишивáння, доживáння, завивáння), **-овуванн-** (відбудовування, заковування, згуртовування).

Завжди або як правило ненаголошеними в досліджуваних іменниках є такі суфіксальні комплекси:

в іменниках чоловічого роду — **-увальник-** (звáрювальник, збагáчувальник), **-увач-** (вимірювач, відгáдувач, защéплювач);

в іменниках жіночого роду — **-аність-** (задумáність, затáсканість, розбурханість), **-еність-** (збúдженість, забáрвленість, набліженість), **-ливість-** (вибáчливість, довірливість, закрáдливість), **-лість-** (закляклість, засмáглисть, ослаблість), **-уваність-** (згúщуваність, розжáрюваність, розширюваність), **-увачк-** (відвідувачка, засоблювачка, отру́ювачка);

в іменниках середнього роду — **-ництв-** (загáрбництво, пролáзництво, просвітництво).

Переважно ненаголошений у досліджуваних іменниках суфіксальний комплекс **-уванн-** в іменниках середнього роду: відвідування, відмóтування, але відшкодувáння; долéжування, долічування, але догартувáння.

У заключній частині роботи подаються основні висновки та узагальнення:

1. У префіксальних безсуфіксних іменниках чоловічого роду переважає префіксальний наголос. Ми схильні вважати, що це явище зумовлене морфемною структурою вихідної форми (наз. відм. одн.). На наш погляд, саме відсутність флексії в назив-

ному відмінку однини (нульова флексія) уповільнює дію тенденції до переміщення наголосу з префікса на корінь. На користь нашого припущення говорить той факт, що майже всі іменники жіночого роду з основою на приголосний зберігають префіксальне наголошення. З другого боку, наявність закінчення у вихідній формі пришвидшує дію згаданої тенденції (іменники жіночого роду *a-/я-основ* мають, як правило, *корене* наголошення).

2. Відмінність морфемної структури в суфіксальних іменниках (моносудіксальні і полісудіксальні) зумовила дію різних тенденцій наголошення афіксів у цій групі іменників. Вирізною тенденцією у моносудіксальних іменниках є ненаголошеність суфікса (наголошеність розподіляється між коренем і флексією, з переважанням першого). У полісудіксальних іменниках чітко простежується тенденція до наголошення суфіксальних комплексів. Причому найчастіше наголошується суфіксальний компонент, що стоїть безпосередньо після кореня, найрідше — кінцевий компонент суфіксального комплексу.

3. Зіставлення акцентних характеристик суфіксів у моносудіксальних і полісудіксальних іменниках свідчить про їх специфічні властивості в різному морфемному оточенні. Так, суфікси *-очк-*, *-ість-*, *-ність-* мають адекватне наголошення в моносудіксальних і полісудіксальних іменниках, на відміну від суфіксів *-ець-*, *-ик-*, *-ин-*, *-иськ-*, *-ищ-*.

4. Рухомий наголос властивий моносудіксальним іменникам і не властивий полісудіксальним, що свідчить про вплив морфемної структури на мобільність/імобільність наголосу. Наявність кількох суфіксів сприяє збереженню нерухомого наголосу в суфіксальних іменниках.

5. Характерною особливістю префіксально-суфіксальних

іменників є ненаголошеність префікса, за винятком утворень з префіксом ви-, який у більшості випадків наголошений.

6. Префіксально-суфіксальні іменники з простими суфіксами характеризуються ненаголошеністю суфікса. Суфіксальні комплекси також у більшості випадків виступають ненаголошеними. Акцентні властивості суфіксальних комплексів у полісуфіксальних і префіксально-суфіксальних іменниках помітно відрізняються: у полісуфіксальних іменниках переважає наголошеність суфіксального комплексу, у префіксально-суфіксальних іменниках переважає (незначною мірою) кореневе наголошення.

Основні положення дисертації відбиті в таких публікаціях автора:

1. Наголос і морфемна структура іменника // Мовознавство. — 1994. — № 1. — С. 34—40.

2. Засвоєння акцентуаційних норм — складова частина культури мовлення // Мова і духовність нації: Тези доповідей регіональної науково-практичної конференції 14—15 листопада 1989 р. в ЛДУ. — Львів, 1989. — С. 94—95.

3. До типології наголосу іменників у сучасній українській і російській мовах // Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные проблемы их исследования и преподавания: Материалы I-ых Ганичевских чтений. — Полтава, 1993. — Т. II. — С. 9—11.

Matskiv P. V. Stress and morphemic structure of nouns in the modern Ukrainian.

* Dissertation for the degree Candidate of Sciences, Linguistics, Spesiality 10.02.02 — the Ukrainian language.

National Academy of Sciences, O. Potebnya Institute of

Linguistics, Kyiv, 1994.

The present dissertation comprising 173 typewritten pages investigates the dependence of stress in derivative nouns on their morphemic structure. The interdependence of accentuation and morphemic structure has been proved for the derivative nouns formed by affixation.

Мацків П. В. Ударение и морфемная структура существительного в современном украинском языке.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 — украинский язык, Институт языкознания им. О. Потебни НАН Украины, Киев, 1994.

Защищается рукопись диссертации (173 с. машинописи), которая содержит теоретическое исследование зависимости акцентуации производных существительных от их морфемной структуры. Установлено взаимосвязь акцентуации с морфемным строением в префиксальных бессуффиксных, суффиксальных и префиксально-суффиксальных существительных.

Ключові слова: наголос, морфемна структура, суфіксальний комплекс.

Здано до набору 17.10.94. Підписано до друку 25.10.94.
Формат 60x84 1/16. Папір друкарський. Гарнітура літературна.
Друк висок. Ум. др. арк. 1,39. Ум. фарбовідб. 1,62. Тираж 100. Зам. 3758.

Дрогобицька міська друкарня Львівської обл.
293720. м. Дрогобич, вул. І. Мазепи, 7,

455 205

AB 31.212

AB 31.212